

УДК 902.6“637”

Отрощенко В. В.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу,
Інститут археології
Національної академії наук,
м. Київ,
e-mail: otrok_o@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ КАМ'ЯНИХ СКУЛЬПТУР ДОБИ БРОНЗИ

Панорамний огляд кам'яної антропоморфної скульптури від доби енеоліту до розвинутого Середньовіччя здійснили Д. Телегін та Д. Меллорі в узагальнюючій праці [26, Foreword, р. 1-34]. Парадокс цієї книги полягає в тому, що всі (!) стели доби палеометалів віднесені до мідного віку, а доба бронзи, виявилась геть позбавленою монументальної скульптури. Адже після розгляду скульптур «мідного» віку в розділі 3 цієї книги аналізуються «стели-обеліски Кіммерійського періоду» [26, р. 59-67]. У деяких сучасних дослідників кам'яної скульптури панує переконаність, що кам'яна скульптура доби бронзи в Надчорномор'ї відсутня взагалі [18, с. 273].

Переважаючи кількість стел палеометалевої доби виявлено в перекриттях поховань ямної спільноти. Металографічні аналізи речей засвідчили, що «ямники» засвоїли технології бронзоливарного виробництва від населення усатівської культури, що постала в степах поміж Південним Бугом та Прутом як симбіоз нащадків Куктень-Трипілля та скотарських племен пізнього енеоліту. Лише незначна кількість «сліпих» стел помічені в контексті поховань пізнього енеоліту [23, t. II, taf. 15, 5; 40, 1-2; 183, 1, 3; 486, 2]. Отже, поява стел фіксується верхньою межею енеоліту в зоні контактів усатівської та майкопської культур ранньої бронзи [4, с. 108-109, Іл. 56, 1-13].

Лише в 21 ст. українські археологи визнали ямну спільноту належною до епохи ранньої бронзи [1, с. 143-156; 6, с. 163-214; 20, с. 24-93; 21, т.1, с. 180-189]. Тепер базовий масив стел

репрезентує добу ранньої бронзи, що й засвідчує альбом «Давня скульптура і пластика України. Доба бронзи» [5, с. 34-172]. Загалом, запорукою коректного датування та ідентифікації стел лишається чіткий археологічний контекст. Його засвідчено для більшості стел доби бронзи, виявлених переважно при розкопках курганів впродовж 2-гої пол. 20 ст. Саме тоді зафіксовано використання стел у сакральній сфері не лише «ямниками», але й носіями культур, які репрезентують усі 5 періодів бронзової доби Степу та Південного Лісостепу.

Актуальною все ще залишається проблема датування та культурної ідентифікації випадкових знахідок. Серед них довершені скульптури класу «ідоли»: Керносівський [13, с. 37-41, Іл. 1-4], Верхоріченський [22, с. 37-38, Іл. 1], Федорівський [19, с. 23-33, Іл. 7], Сватівський [2, с. 73, Іл. 3, 4, 5; 3, с. 169-171, Іл. 84, фото 5], Ак-Чокрак та Казанки [5, с. 150-155, статуї 51 та 52]. Вони вирізняються серед стел наявністю сюжетних композицій.

Запропоновані для названих ідолів дати досі пульсують в межах 4 – 2 тис. до н. е. Але єдиною сюжетною стелою в надійному контексті лишається Бахчі-Елі, м. Сімферополь. Вона перекривала впускне поховання ямної спільноти [25, fig. 36]. За своїми габаритами це ще стела з ледь помітним виступцем голови, мотивами двобою та оранки на площині. Ідоли ж належать до круглої скульптури, а їхні сюжети пов'язані з діями хвостатої людини. Наявність хвоста у скульптури та сценах її життя вказують, що втілена у камені особа є героєм сюжетів (Керносівка, Федорівка, Сватове: (Іл. 1, 1-3).

Культурній ідентифікації сюжетних ідолів сприяє динаміка поширення стел з осередку їхньої концентрації в межах річки Прута та Інгула. В цих регіонах кількість стел є тризначною. За ними йдуть правобережні від Дніпра райони Дніпропетровської та Херсонської областей з двозначними покажчиками. На Лівобережжі Дніпра перед ведуть західні райони Запорізької обл. та Крим. Мінімальна кількість стел виявлена в Дніпропетровській та Полтавській областях. Відсутність стел над похованнями ямної спільноти помічено в регіонах Донбасу, Слобожанщини та західних областей РФ. На тлі такої тен-

денції іншу локалізацію мають сюжетні ідоли, зосереджені на Лівобережжі в передгір'ях Криму, на кордоні Дніпропетровської й Полтавської та півночі Луганської областей. Їх доповнюють укорочені скульптури з атрибутикою (хут. Арканцев, хут. Скосирський, хут. Круча) уздовж вододілу поміж басейнами Сіверського Дінця та Дону в Ростовській обл. РФ. Названі скульптури досі відносять до ямної спільноти, попри те, що стели в ямних похованнях Донбасу й далі на схід відсутні [14, с. 215-218, Іл. 129-131]. А ось у вхідних ямах катакомб стели фіксували неодноразово [7, 262-264, Іл. 1, 1; 8, с. 70]. С. Братченко, публікуючи Сватівського ідола з луком та сагайдаком, навів аналогії їм у комплексах лучників з поховань української катакомбної провінції [2, с. 72-73, Іл. 2 – 3]. Це є підставою для датування ідолів з луком та сагайдаком добою середньої бронзи (Іл. 1, 2; 2, 1).

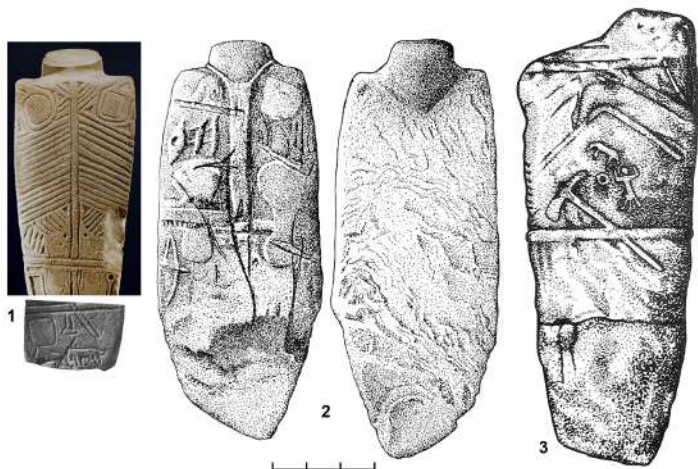
1998 року знайдене святилище з 13-ти стел в Хаккарі на південному сході Туреччини. На більшості з них є сюжетні композиції. Велі Севін відразу зазначив сюжетну схожість відкритих скульптур зі стелами України, з посиланням на Д. Телегіна та Д. Меллорі [24, р. 82]. В. Клочко, позначаючи віхи торгових шляхів доби бронзи, визнав стели з Хаккарі свідченням зв'язків Надчорномор'я з Передньою Азією [11, с. 173-176, Іл. 7-10]. Дослідник звів у таблицю ідолів Степу 3 тис. до н. е. зі скульптурами з Хаккарі 2 тис. до н. е., слушно трактувавши сюжетні збіги та риси схожості бронзових сокир в обох групах стел як слід міграції хетів у ході індоєвропеїзації Переднього Сходу [11, с. 175, Іл. 8]. Понад те, І. Черняков, публікуючи Верхоріченського ідола, аргументував його дату добою середньої бронзи, спираючись на зображення зброї на його площинах [22, с. 37-39, Іл. 1]. О. Кислий провів соціолого-демографічний аналіз скотарських племен в середовищі яких могли з'явитися «антропоморфи з виступом» та сюжетами. Він же побачив риси схожості на стелах з України, Азербайджану та Хаккарі, зблизивши їх у часі [10, с. 10-14, Іл. 2, 5-7].

Важливим зрушенням для конкретизації віку сюжетних ідолів стала ідентифікація О. Смирновим на Керносівському, Федорівському та Верхоріченському ідолах «храмових

структур», пов'язаних на Передньому Сході з ритуалами запліднення людей та худоби [17, с. 60-71, Іл. 1-5]. Подібні структури вирізняються також на ідолі зі Сватового (Іл. 1, 2) та шести стелах з Хаккарі (Іл. 3). Моделі таких структур імітують стеблоподібні гранітні вироби малих форм з поховань катакомбної спільноти. Це «антропоморфний за формою» вітварчик зі Златоустівки, кург. 1, пох. 19, (Іл. 2, 3) Криворізького р-ну [12, с. 46-47, Іл. 14] та «розтиральник антропоморфної форми» з катакомби в кург. 1, пох. 21 (Іл. 2, 2) у Богоявленському могильнику в пониззі Дону [9, с. 15, 45, табл. 2, 5]. Аналогічна «храмова структура» (Іл. 2, 1) зображена на правому плечі Верхоріченського ідола [17, с. 62, Іл. 1, 2]. Плечову локацію мають ще дві подібні структури на Керносівському ідолі обабіч крони дерева-хребта (Іл. 1, 1). Кожна з них містить стрижневе деревце, ніби дозволяючи зазирнути в середину «хатинки» [5, с. 165].

Силует антропоморфної стели поміж хрестом та свастикою на посудині розвиненого етапу культури Тріалеті [15, с. 202-203, Іл. 7, Б] має аналогії на менгірі (стела 13) та стелі 5 з Хаккарі й свідчить, що образ кам'яних стел на межі 3–2 тис. до н. е. наблизився впритул до осередків цивілізацій: Крито-Мікенської – на Заході та Месопотамської – на Сході. Адже знахідки дериватів стел степового типу на півдні Балканського півострова, в Трої та на сході Анатолії надає поширенню їх циркумпонтійського масштабу.

Знахідкою 2024 року є скульптура з с. Івашківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Це єдина стела класу «ідоли» на Правобережній Україні, що має контур лука під пальцями рук [16, с. 7-9, Іл. 1-5]. Така низька локація цієї зброї (Іл. 1, 2) відома лише на Сватівському ідолі з Луганщини [3, с. 170, Іл. 84]. Ця риса схожості наближає ідола з Івашківців до стел доби середньої бронзи, що не суперечить датуванню в публікації [16, 2024, с. 7-9]. Є надія, що пантеон образів кам'яної скульптури доби палеометалів буде множитись, даруючи нові відкриття.

Іл. 1. Сюжетні ідоли з храмовими структурами:
1 – Керносівка (за Крилова 1976; Довженко 2009);
2 – Сватове (за Братченко 2002);
3 – Федорівка (за Супруненко 2011)

Іл. 2. 1 – сюжетний ідол з Верхоріччя
з храмовою структурою
(за Довженко 2009);
2 – кварцитовий розтирач,
як антропоморфізована храмова
структура, Богоявленський
могильник, кур. 1, пох. 21
(за Каталог 1981);
3 – антропоморфний вівтарик,
як храмова структура зі Златоустівки
(куг, 1, пох. 19, за Ковальова та ін. 2016)

Іл. 3. Храміві структури на стелах
з Хаккарі (Туреччина, за Sevin 2001; Соколова 2014).
Цифри відповідають номерам стел. Компоновка В. Панковського

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологія України. Курс лекцій. Залізняк Л. Л. (ред.). Київ: «Либідь», 2005.
2. Братченко С. Н. 1989. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи. *Археологія*. 1989, 4, с. 70-81.
3. Братченко С. Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ, 2004, вип. 2, с. 65-190.
4. Дергачёв В. А. Позднее Триполье – Майкоп (с каталогом погребальных комплексов позднего Триполья). Кишинэу: СЕР USM, 2022.
5. Довженко Н. Д. Кам'яні статуарні пам'ятки Надчорноморщини періоду ранньої та середньої бронзи. Давня скульптура і пластика України. *Доба бронзи*. Київ: Родовід, 2009, III, 1, с. 13-31.
6. Древние культуры Северо-Западного Причерномор'я. Бруйко И. В.; Самойлова, Т. В. (отв. ред.). Одеса: ООО РИА СМІЛ, 2013.
7. Ильюков, Л. С. О нижнедонских каменных стелах эпохи средней бронзы. В: Братченко, С. Н. (отв. ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: РАМУС АН Украины, 1991. с. 262-265.
8. Ильюков, Л. С. По следам танаисских сокровищ. Ростов-на-Дону: ЗАО «Книга», 2002.
9. Каталог выставки ..., 1981. В: Раев Б. А. (ред.). Каталог выставки новых поступлений отдела археологии (1970–1980 гг.). Новочеркасск: Новочеркасский музей истории донского казачества.
10. Кислий, О. Є. 2009. До питання про антропоморфні стели Північного Причорномор'я. *Археологія*. 4, с. 8-17.
11. Ключко, В. І. 2007. Торговельний шлях Буг – Бог за часів доби середньої бронзи та індоевропеїзація Малої Азії. В: Bakalarska L. (redakcia). *Wspolnota dziedz archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji ...* Lancut (26-28 X 2005 r.). Warszawa, Poznan, s. 171-178.
12. Ковальова, І. Ф., Шалобудов В. Н., Струкуленко А. В., Іванців А. В., Ярошенко Я. Г. Експозиція та наукові фонди Кабінету археології ДНУ ім. Олеса Гончара. Каталог. Дніпропетровськ: Ліра. 2016.
13. Крылова, Л. П. 1976. Керносовский идол (стела). В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред. колл.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 36-46.

14. Курганные погребения раннего бронзового века Нижнего Подонья (свод археологических источников). Составитель А. В. Файферт. Ростов-на-Дону, 2014.
15. Рысин, М. Б. 2014. Проблемы хронологии и периодизации древних культур Кавказа финала среднего бронзового века. *Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения*. Труды ИИМК РАН. Санкт-Петербург, XLII, с. 170-212.
16. Семенчук, С. 2024. Нововиявлена кам'яна стела-статуя з Івашковець. В: Карпова Т. М. (гол. ред.). *Археологія & Фортифікація : наук. збірник*. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., вип. 1, с. 9-14.
17. Смирнов, А. М. 2001. Изображения храмовых структур и сюжетов в европейском мегалитическом искусстве в IV–III тысячелетиях до н. э.: опыт идентификации. В: Дэвлет М. А. (отв. ред.). *Мировоззрение древнего населения Евразии*. Москва: ТОО «Старый сад», с. 60-89.
18. Соколова, Л. А. 2014. Антропоморфные стелы Хаккари (Юго-Восточная Турция) в историческом контексте. *Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения*. Труды ИИМК РАН. Санкт-Петербург, XLII, с. 271-295.
19. Супруненко, А. Б. 2011. Федоровский идол и курган. Киев – Полтава.
20. Тощев, Г. Н. 2007. Крым в эпоху бронзы. Запорожье: ЗНУ.
21. Україна: хронологія розвитку 2007. В: Толочко П. П. (гол. редакції). Україна: хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності. Київ: КВІЦ, т. 1.
22. Черняков, І. Т. 2005. Стела бронзової доби з Верхоріччя. *Археологія*, 1, с. 37-47.
23. Rassamacin, Ju. 2004. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Graber aus der Mitte des 5. Jt.-Ende des 4.Jt v.Chr.). Deutsches Archäologisches Institut. Eurasien Abteilung. Archeologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
24. Sevin, V. 2001. Hakkari Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri [The Hakkau Stelae A Nomadic Impact on the River Zap]. *Tüba-Ar.* 4. P. 79-88.
25. Tallgren, A. M. 1926. Le Pontide presscythque. Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki, T. II.
26. 24. Telegin, D. Ja., Mallory, J. P. 1994. The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: The Early Iconography of the Indo-Europeans. Wachington.